

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyi

Azərbaycançılıq ideyasının təbliği

Faiq Ələkbərli
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

II Yazı

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində istər müsəlman ölkələrində, istərsə qeyri-müsəlman imperiyalarda müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə aparan müsəlman xalqları "üçlü" düsturun əsas ayaqlarından biri, hətta bir müddət birincisi kimi islamlığı görmüşlər. XX əsrin əvvəllərindən etibarən islamlığa münasibətdə iki əsas məsələ özünü qabarıq surətdə büruzə vermişdir. Bunlardan birincisi, "İslam birliyi" ideyasını əxlaqi-mənəvi dəyər kimi qəbul edib, onu milliliklə paralel şəkildə aparmaqdır. Yəni millilik və islamlığı bir-birindən fərqləndirərək onlar arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri görməyi bacarmaqla yanaşı, istənilən halda onların sintezindən çıxış etməkdir.

Din ideyasına münasibətdə ikinci önəmli məsələ, ondan siyasi ideologiya kimi istifadə olunmasıdır. Yəni bəzi millətlər, xüsusilə İslam Şərqiə aid bir çox xalqlar (ərəblər, farslar və b.) var ki, müstəqil varlıqlarına görə, ilk növbədə din faktoruna borcludurlar. Ancaq bu o demək deyil ki, bu ölkələrdə millilik faktorunu nəzərə alınmır. Sadəcə, müsəlman inancılı bəzi millətlər, o cümlədən ərəblər, farslar və başqaları bir çox səbəblərə görə "İslam birliyi" ideyasını dövlətin rəsmi ideyası kimi qəbul etsələr də, faktiki olaraq millilikdən – panərəbizmədən, panfarsizmədən çıxış edirlər. Ona görə də bu xalqlarda din ideyasının millilikdən üstünlüyü nisbi xarakter daşıyır.

XX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycanda da dinə münasibətdə hər iki hal özünü büruzə vermişdir. Əgər nəzərə alsaq ki, islamçılıq bir ideoloji təlim kimi XIX əsrin sonlarında bütün İslam-Türk dünyasında geniş yayılmışdı, bütün əksər türk xalqları kimi Azərbaycan türklərinin də həyatında onun əhəmiyyəti başa düşüləndir. Bu baxımdan Milli Azadlıq hərəkatının inkişafında yeni bir dönəmə daxil olan Azərbaycan türklərinin, onların aydınlığının əksəriyyətinin də, ilk olaraq "İslam birliyi" ideyasına müraciət etmələri təbii idi. M.Ə.Rəsulzadə doğru yazırdı ki, Quzey Azərbaycan türkləri arasında başlanğıcda milli oyanış dini çərçivədə olmuş, dinin elmə zidd olmaması kimi mülahizələr irəli sürülmüş, bu mənada, XIX əsrdə Qafqaz türkləri milli varlıq kimi özünü hələ göstərə bilməmiş, daha çox ümmətçilik mənasında

Milli-demokratik ideya cərəyanı: türkçülük/azərbaycançılıq, çağdaşlıq və islamçılıq

din və məzhəbçiliyə meyil etmişdir.

XX əsrin əvvəllərində islamçılıq təbliğ edən bütün qüvvələrin hamısı Qərb və Sovet ədəbiyyatında "panislamistlər" adlandırılmış və bu dini-siyasi təlim "panislamizm" kimi qələmə verilmiş-

mənasında işlənmişdir və işlən-məkdədir. Buna əsas səbəb də "İttihadi-İslam"ın milli-dini birlik mahiyyətinin sosial-demokrat, sosializm əqidəsi ilə ziddiyyət təşkil etməsi olub.⁴ Deməli, SSRİ dövrünün müəllifləri "İttihadi-İslam" məsələsində mütərəqqi

hökümən fərqləndirmək lazımdır. Bu baxımdan M.Ə.Rəsulzadənin vaxtilə islamçılıq daxilindəki həmin ikiləşməni görməsi və qeyd etməsi çox zəruridir: "İslam bilginlərinin çoxu müsəlman dünyasını son çöküşdən bir yandan dinin köklü doqmalarına qayıtmaqla, o biri yandan da müsəlmanların siyasi birləşməsilə qorumağı düşünürdülər. Ancaq islamçılıq ideologiyasının bu dini-siyasi ikiüzlülüğü sonralar panislamizmde iki axının ayrılmasının başlanğıcı oldu. Bir axın, xarici güclərlə savaşıyan, ancaq o gücləri andıran hər bir yeniləşməyə də qarşı çıxıb, hər hansı avropaçılı-

müasirləşməyi milliliyə və dinə qarşı qoyanlar da, onlar arasında ortaq nöqtələr tapmaq istəyənlər də, ondan imtina edənlər də olmuşdur. Əslində müasirləşmək, yeniləşmək hər zaman milliliyə və dinə münasibətdə özünü büruzə vermişdir. Başqa sözlə, milli və dini şüurda yeniləşməyə, islahatlara cəhd yeniləşmək və müasirləşmək kimi yozulmuşdur. XIX-XX əsrlərdə milli-dini ideyalara əsas rəqib ideyalar kimi daha çox liberalizm, liberal-demokratizm, sosial-demokratizm olmuşdursa, indi daha çox modernizm, postmodernizm göstərilir. Fikrimizcə, "müasirləşmək"

"İslam bilginlərinin çoxu müsəlman dünyasını son çöküşdən bir yandan dinin köklü doqmalarına qayıtmaqla, o biri yandan da müsəlmanların siyasi birləşməsilə qorumağı düşünürdülər. Ancaq islamçılıq ideologiyasının bu dini-siyasi ikiüzlülüğü sonralar panislamizmde iki axının ayrılmasının başlanğıcı oldu. Bir axın, xarici güclərlə savaşıyan, ancaq o gücləri andıran hər bir yeniləşməyə də qarşı çıxıb, hər hansı avropaçılığa savaşa deyən ortodoksal – tutucu axındır. Yenidənqurucu, ikinci axın isə Avropa saldırsı ilə siyasi savaşımaqla ideologiya alanında çağın liberalizmini şəriətə uyğun uyğulamaq istəyirdi"

dir. Xüsusilə, Sovet ədəbiyyatında Azərbaycan milli burjuaziyasının ideologiyasına mürtece dini-siyasi təlim olan "panislamizm"ın təsirindən bəhs olunmuşdu. Sovet müəllifləri iddia edirdilər ki, panislamistlər "İttihadi-İslam" proqramını həyata keçirmək üçün feodal keçmiş, köhnəliyi və patriarxal həyat tərzi ideallaşdırmış, müsəlmanları keçmiş birliyə qayıtmağa çağırmış, bu yolda İslamı müsəlman xalqının dirçəlməsi və yeniləşməsi üçün yeganə vasitə hesab etmişlər. Guya, sultan Türkiyəsində yaranmış "panislamizm" İslam dininə itaət edən bütün xalqları vahid müsəlman dövləti halında birləşdirməyi təbliğ etmişdir.

SSRİ ədəbiyyatında "İttihadi-İslam" və "panislamizm" anlayış-

ruhlu islamçılarla ifrat mühafizəkarları qəsdən bir-birindən ayırmamış və bununla da, bütövlükdə islamçılıq mürtece bir dini-siyasi ideologiya kimi qələmə vermişlər.

Maraqlıdır ki, hazırda da əksər ədəbiyyatda "panislamizm" adlandırılan islamçılığın ideya istiqamətləri vahid cərəyan kimi qələm verilir. Çağdaş tədqiqatçılardan Sevdə Süleymanova, Altay Göyüşov hesab edirlər ki, "İslam birliyi"ndən çıxış edənlər panislamistlər, ittihadçılar, "İttihadi-İslam"çılar olublar.

Fikrimizcə, "panislamistlər" kimi ümumi bir ad altında verilən milli və mütərəqqi ziyalıları, əsasən keçmiş ideallaşdırılan, hər cür yeniliyə qarşı olan mühafizəkarlardan, o cümlədən onların siyasi qanadı olan "ittihadçılar"dan

ğa savaşa deyən ortodoksal – tutucu axındır. Yenidənqurucu, ikinci axın isə Avropa saldırsı ilə siyasi savaşımaqla ideologiya alanında çağın liberalizmini şəriətə uyğun uyğulamaq istəyirdi".⁷ Ə. Ağaoğlu və Ə. Hüseynzadə də Türk-İslam dünyasının nicatı

anlayışına bağlı qeyri-müəyyənliyə son qoymaq üçün, iki vacib məsələyə aydınlıq gətirilməlidir. Birincisi, adətən "müasirlik" dedikdə, ona sinonim kimi avropalaşmaq, qərbəlmək anlayışlarından da istifadə olunur. Buradan belə nəticə çıxır ki, "müasirlik" ideyası yalnız avropalaşmaq, qərbəlmək, yəni Avropa və yaxud da Qərb mədəniyyətinə yiyələnmək anlayışı ilə bağlı olmuşdur. Bu zaman tədqiqatçılar fikirlərini əsaslandırmaq üçün Ə. Hüseynzadə, Z. Gökalp tərəfindən irəli sürülən "avropalaşmaq", "qərb mədəniyyətindənəm" istilahlarını nümunə gətirirlər. Halbuki onlar "avropalaşmaq", "qərb mədəniyyətindənəm" dedikdə, Qərbin-Avropanın bütün dəyərlərini olduğu kimi qəbul etməyi, yaxud da avropalıların hər hansı bir cərəyanını Türk-İslam dünyasına tətbiq etmək niyyəti güdməmişlər. Sadəcə, burada söhbət milli və dini dəyərlərə zidd olmayan, Qərbin-Avropanın qabaqcıl mədəniyyətinə yiyələnməkdən gedir. Bu mənada, Ə. Hüseynzadənin türk xalqlarına çatdırmaq istədiyi başlıca fikir ondan ibarət idi ki, Qərb mədəniyyətini mənimsəmək heç də müsəlmanların, türklərin avropalaşması, avropalıları təqlid etməsi anlamına gəlməməlidir.

İkincisi, müasirləşmək xəttinin meydana çıxmasında ilk növbədə, Rus-Qərb-Xristian mədəniyyəti ilə Türk-Şərq-İslam mədəniyyəti, xüsusilə İslam dini arasında aparılan müqayisələr mühüm rol oynamışdır. Hələ, XIX əsrdən etibarən Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin bəziləri radikal (M.F. Axundzadə və b.), digərləri yumşaq (A.A. Bakıxanov, H. Zərdabi və b.) formada müsəlman xalqlarının geridə qalmasının əsas səbəbini mühafizəkar milli-dini ənənələrdə axtarmağa başladılar. Bununla da, Quzey Azərbaycanda müasirləşməyə münasibətdə iki xətt özünü büruzə vermişdir:

1) Avropa-Qərb mədəniyyəti ilə Türk-İslam-Şərq mədəniyyəti arasında sonuncunun üstünlüyünün saxlanması şərti ilə, oxşar nöqtələrin tapılması;

2) Avropa-Qərb mədəniyyətinin ideallaşdırılması və Türk-İslam-Şərq mədəniyyətinin onun içində əridilməsi.

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyinin maliyyə dəstəyi ilə çap olunur